

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ҚАРШИ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ**

ҚарДУ ХАБАРЛАРИ

Илмий-назарий, услубий журнал

**Журнал 2009 йилда
ташқил этилган**

**Йилига 4 марта
чоп этилади**

1(31). 2017

Қарши – 2017

Модуль Р

КАДРИЯТЛИ МУНОСАБАТЛАР ВА УЛАРНИ ТАЪЛИМ-ТАРБИЯ ЖАРАЁНИДА ШАКЛЛАНТИРИШДАГИ ЁНДАШУВ ТАМОЙИЛЛАРИ

Шодиев Р.Д., Оллокулова Ф.У., Раҳмагуллаева З.А. (ҚарДУ)

Таянч сўз ва иборалар: *қадрият, ёндашув, тамойил, тизим, тизимлаштириш.*

Атроф-оламни кадриятлар нуқтаи-назаридан қабул қилиш, уни англаш инсон учун хосдир. Ҳар қандай ҳодиса ёки ҳолатга у ўзи учун қандай аҳамиятга эгалигини эътиборга олиб ёндашади. Ҳар бир инсон учун нима кадриятли эканлиги, унинг яшаш тарзи ва ҳаёти мазмунига боғлиқ. Инсонларда турғун инсонпарварлик муносабатини шакллантириш учун кадриятлар ва ҳаёт ҳақидаги умумий тасаввурлар инсоният тажрибасининг маданий-тарихий асосларига кўра шаклланиши зарур. Агар шахсий ҳаётини тажриба буёқ мутафаккир олимлар, тарихий намояндаларнинг кадриятли фикрлари билан бойитилган бўлса, у ҳолда ўсиб келаётган ёш авлоднинг онгида инсонпарварлик кадриятлари шаклланади.

Маълумки, таълим-тарбия жараёни турли ёндашувлар орқали амалга оширилади. Ўқитувчи томонидан ўқув материални тизимлаштиришга аксиологик ёндашув ўқувчиларда кўпроқ уларнинг психологик ҳолати билан боғлиқ ҳолда атроф-оламни билиш, унинг мазмун-маъносидан қониқиш уйғотадиган кадриятли муносабатнинг шаклланишини тақозо этади. Кадриятлар тизими ўқувчиларнинг ҳулқи ва фаолиятини бошқариб боради, мотивацион-эҳтиёжлар доирасини, фаолият йўналишларини белгилаб беради.

Ҳозирги замонда шахсга йўналтирилган таълим назариясининг ривожланиши яққол кўзга ташланмоқда. У инсонлар орасида адолатлилик, яхшилиқ қилиш, яхши муносабатда бўлиш ва шу қабиларни инсонда тарбиялашга йўналтирилган, яъни умуминсоний кадриятлар тушунчасига тааллуқли барча тушунчаларни сингдириш ҳисобланади. Гап шахсни шакллантириш ҳақида борар экан, ўз-ўзидан таълим-тарбия ва унинг ривожланишидаги муносабатлардан асосий эътиборни қайсиларига қаратиш лозим? деган қонуний савол турғилади. Илгари биз фақат таълим-тарбия ҳақида фикр юритган бўлсак, бугунги кунда эса энг асосий эътибор – таълим ва ривожланишдир. Лекин тарбия – маънавий жиҳатдан шахснинг ривожланиши ҳамдир.

Ижтимоий ва маънавий кадриятлар “адолат”, “тўзаллик”, “яхшилиқ” ва шу каби тушунчалар орқали шакллантирилиб, унга инсоният маданиятининг тажрибаси натижасида тўшланган изчиллик фактори сифатида қараш мумкин. У барча авлодлар учун кадриятларнинг етакчи категорияларини аниқлайди. Маданият инсониятдан ташқарида мавжуд бўлмайди ва бўлиши ҳам мумкин эмас. Унинг имкониятлари, муомала шакллари ва фаолият турлари турли кадриятларни шакллантиришга йўналтирилган бўлади. Маданиятнинг ўзига хос томонларидан бири – кўпчилик кадриятларга эга бўлган ҳолда, у инсонга уларни танилаш ва қабул қилишда объектив имкониятни беради.

Кадриятлар атроф-олам образини яхлит идрок этиш ва яхлит тасаввур қилиш учун ўзак, негиз вазифасини бажаради. Ўқитувчи томонидан ўқув материални тизимлаштириш жараёнида ўқувчиларда кадриятли муносабатлар, кадрият-меъёрлар (атрофлаги одамлар, ўз-ўзига, фаолиятнинг турли кўриниш-

ларига оид), кадрият-сифатлар (эзгулик, ҳамдардлик, раҳмдиллик, тартиб-интизомлилик ва ш.к.) шаклланади. Тизимли-интеграцияланган ёндашув нуқтаи-назаридан караганда ўқитувчи томонидан ўқув материалининг тизимлаштирилиши оламнинг яхлит тасвиричи идрок қилишга асосланган кадриятли муносабатларнинг шаклланиши билан боғлиқ. Тизимли-табақалаштирилган ёндашув позициялари учун эса билиш мотивларини шакллантирадиган, фаол ҳаракатга, шахснинг ўз-ўзини тарбиялашга, ўзлигини ривожлантиришга ундайдиган кадриятларни ўзлаштириш жараёни муҳим аҳамиятга эга.

Фалсафий ва психологик-педагогик адабиётларни назарий таҳлил этиш аксиологик ёндашувнинг қуйидаги хусусиятларини:

а) кадриятли йўналиш, яъни кадриятлар тизимининг ўқувчилар томонидан ўзлаштирилиши учун уларни ажратиб олиш, уни таълим мазмуни билан мутаносиблаштириш. Бу эса ўқувчилар таълими мақсадларини билим, малака, фаолиятга кадриятли муносабатлар билан қиёслашни талаб этади;

б) ўқув материали мазмунини кадриятлар билан тўлдириб бориш, яъни кадриятларнинг ўқув предметлари, дастурлари ва бошқа манбаларда акс эттирилиши.

3) таълим жараёни субъектлари фаолиятига уларнинг инсонпарварлик кадриятли муносабатларига мос равишдаги кадриятли йўналишларини ажратиб кўрсатиш имконияти яратади.

Таркибли-функционал ёндашув ўқув материалининг ҳар бир элементи муайян бирор бир аҳамиятга эга бўлган, тизимли-ташқиқлаштирилган таркиби яхлитлигини таъминлайди. Мазкур ёндашув яхлитнинг элементлари орасидаги турли типдаги алоқаларга, элементларнинг хилма-хиллигига таянади. Генетик, тизим яратувчи ва қайта шакллантирувчи алоқалар таркибий ёки функционал бўлиши мумкин. Шу принципга мос равишда мактабда ўрганилалиган ўқув материали иерархик тарзда шакллантирилган турли мазмуний даражалар, таркиблар ва функциялар, борлиқнинг муайян кўринишларини назарий эквиваленти бўлган турли кўринишдаги моделлари тизимдан иборат бўлади.

Ўз навбатида педагогиканинг аксиологик аспектини ташкил қилувчи кадриятлар тизими қуйидаги: шахсни ижтимоий соҳадаги ролини аниқлаш билан боғлиқ бўлган кадриятлар; мулоқот жараёнидаги талабни қондирувчи кадриятлар; ижодий индивидуалликни ривожлантиришга йўналтирилган кадриятлар, амалий имкониятларни қондиришга имкон берадиган кадриятлардан иборат.

Кадрият тарихий-ижтимоий ривожланишнинг маҳсули сифатида ўз тарихий илдизи, ривожи, авлоддан-авлодга ўтувчи хусусиятига эга бўлиб, у ишлаб чиқариш, меҳнат қилишдаги фаолият, одамлар ўртасидаги ўзаро муносабатлар учун манфаат келтирувчи буюмлар, ходисалар, ҳагги-ҳаракатлар бирлашмасида вужудга келади.

Ёш авлодни кадриятлар, кадриятларга йўналтирилган тасаввурларни шакллантириш орқали тарбиялашда амалиётчи педагоглар аниқ бир психологик ва педагогик тамойилларга амал қиладилар. Бу қандай тамойиллар? Ана шу тамойиллар ҳақидаги фикрларга қуйида қисқача тўхталиб ўтмоқчимиз:

Инсон ҳаёт фаолияти давомида турли ҳолат ва муҳитларга тушиб қолиши табиий, лекин ҳар қандай ҳолатларда ҳам инсоннинг ўзи кадриятдир, чунки барча нарсалар инсон учун ва унинг фаровонлиги учундир – инсонпарварлик тамойили. Шу сабабдан ҳурмат қилиш муносабатлари гамхўрлик қилишда, қи-

Йин ҳолатларда ёрдам кўлини чўзишда, яқин кишисига меҳр-мурувват кўрсатишда, ўзгани тушунишда намоён бўлади.

Гуруҳда, жамоада *шахсга ёндашувни амалга ошириш тамойили*. Маълумки ўқувчилар гуруҳда, жамоада ҳаракатланадилар, фаолият юритадилар. Гуруҳга тегишли эканлигини шахс кадрлайди ва асосий кадриятли муносабатлар, йўналишлари ана шу ерда шаклланади. Шу сабабдан шахсга ёндашувнинг амалга оширувчи асосий воситаси - ишончдир, ишончнинг шаклланиши эса шахс кадриятидир.

Кадриятларни ўрганишга *тизимли ёндашув тамойили* – ўқувчиларда инсонпарварлик тизими ҳақида кадриятли муносабатлар ва уларга йўналтирилган барча ҳолатларни бирлаштирувчи аниқ бир ҳодиса атрофида ташкил этиладиган тасаввурларни шакллантиришни назарда тутати.

Ташаббускорлик ва ижтимоий фаоллик тамойили. Ташаббускорликни ривожлантиришнинг асосий воситаси бўлиб, ўқувчиларнинг мустақил фаолият юритиши, ўз-ўзини бошқариши хизмат қилади, яъни у шахсий дастури орқали ривожланадиган, мустақил ижоди орқали ташкил этилган фаолият бўлиб, ички ҳаракат режаси ўқувчи томонидан ташкил этилади, бошқарилади ва назорат қилинади. Бундай мустақил фаолият ва мустақил бошқариш натижасида фаол ҳаётий позиция шаклланади, у атрофдаги воқеа ҳодисаларга бефарқ бўлмасликда, маънавий принципиалликда, ўз қарашларини қатъиятлик билан ҳимоя қилишда, худосаларда, иш ва сўз бирлигида ифода толади. Фаол ҳаётий позиция шахснинг ижтимоий кадриятига айланади.

Мажмуавий ёндашув ва яхлитлик тамойили. Мажмуавий ёндашув умумфуқаролик, меҳнат ва маънавий тарбияни назарда тутати. Айнан шундай ёндашувда шахс шаклланади, у ўзини ҳатти-ҳаракатларини кадриятлар ҳақидаги тасаввурлар билан биргаликда назорат қилади ва бошқаради.

Кадриятлар асосида ривожланган онг шахс маънавий турғунлигини шакллантиришга кўмак беради. Ҳаётни таянч кадриятлар орқали қабул қилиш юқори ҳис-туйғуларни (бурч, жавобгарлик) ривожлантиради, ҳаётий мураккаб ҳолатларда ўз-ўзини ирода ва идора қилишда маънавий жиҳатдан тайёрлигини оширади.

Ўқувчиларда умуминсоний кадриятларни идрок этишини кенгайтириш фаолияти, уларнинг аҳамиятини ўзи учун чуқурлаштириш, кадриятларга йўналтирилган фаолият номини олган. Унинг методлари бўлиб: тан олинган умуминсоний, умуммиллий кадриятларга бириктирилган суҳбат, очик мулоқот, фалсафа давраси, ўқувчилар учун обрў-эътиборли инсонларнинг устувор кадриятларини мустақил тадқиқ қилиш (уларнинг эсдаликларини ва бошқа мемуар асарларини ўрганиш орқали); ҳаётнинг бир тизимга эга йўналишларда аниқ ҳолат бўйича мулоҳаза юритиш, ҳолатларни таҳлил қилиш, ташхис қўйиш, дарсларда, дарсдан кейинги машғулотларда кадрият муаммосини очишга туртки берувчи музокара ҳолатларини пайдо қилиш кабилар ҳисобланади.

Ўз устида мукамалликка эришиш учун ишлаш ҳам, албатта, кадрият ҳисобланади. Ёш авлод ўзининг шахс бўлиб шаклланиши учун зарурий ва етарли билимларга эга бўлишлари лозим. Яқка тартибдаги ривожланиш – ўз моҳиятига кўра инсонда маҳсулдор мустақил, турли тенг кучли манфаатли позициялар ва ғояларнинг ривожланишидир. Инсон умри давомида ўз ривожланишининг юқори чўкқисига эришиши ҳам мумкин, лекин у бу борада ўзини кўрсата олмаслиги, ўзлигини намоён эта олмаслиги ҳам мумкин. Ҳар бир инсонда бутун ҳаёти мобайлида мукамалликка эришиш учун турли даражада

қобилият мавжуд бўлади. Инсон қандайдир жихатидан барча инсонларга, қандайдир жихатдан баъзиларига ўқшап, қандайдир жихатдан ҳеч бирига ўқшамайди. Индивидуаллик – шахсга ҳос, у ўз фаолияти максалларини аниқлай олади, уларга аниқликлар киритиб боради, ҳаётини мураккаб вазифаларни ечиш учун воситалар танлайди. Бу индивидуаллик инсонга тугилгандан берилган дегани эмас, у ҳаёт фаолияти жараёнида шаклланади, лекин агарда у ўзига нисбатан пассив ҳолатда бўлса, индивидуаллик шаклланмаслиги ҳам мумкин.

Ўз-ўзининг, шахсининг яратувчиси инсоннинг ўзи эканлиги, ўз-ўзини билиш ва мукаммаллаштириш жараёнининг қанчалик муҳимлигини англашга имкон беради. Кўпчилик буюк мутафаккирлар, хусусан, Сукрот, Арасту, Кант, буюк бобоқалонларимиз Форобий, Абу Али ибн Сино, Нақшбандий, Имом Бухорий, Яссавий ва бошқалар инсон ҳаёти маъносини мукаммаллаштиришда эканлигини кўра билганлар ва ана шу ҳислат устида ишлаганлар, ижод қилганлар.

Шундай қилиб, ёш авлодда инсон ҳаётига, ўз-ўзини ривожлантиришга, меҳнатга, дўстликка нисбатан қадриятли муносабатни шакллантириши ва ривожлантириш ҳамда уни амалга оширишда мажмуавий тизимли методлардан фойдаланиш маънавий турғун бўлган, қиммат инсонини тарбиялаш имконини беради. Ўқувчиларда олиб бориладиган тарбиявий ишларнинг муҳим вазифаси – жамият ҳаётининг турли соҳаларидаги қадриятлар ва улар ҳақидаги тасаввурларни аста-секинлик билан кетма-кет шакллантириб ва уни кенгайтириб боришдан иборатдир. Бу масалани ечишда психологик ва педагогик тамойиллардан мажмуавий равишда фойдаланиш фойдалан ҳоли бўлмайди.

Хулоса қилиб айтиладиган бўлсак, шахс маънавий дунёси – қайғуришлар, фикрлар, талаблар, қадриятли муносабатлар, идеаллардан иборатдир. Инсон қалбида яхшилик ёки ёмонлик, атроф-оламга нисбатан муносабат ана шуларнинг мазмунига боғлиқ. Маънавий қадриятлар ва қадриятли муносабатлар шахс мотивациясининг асосини ташкил этади. Улар инсоннинг ижтимоий гуруҳдаги ўзини тутишида, юриш-туришини бошқаришида муҳим аҳамият касб этади. Қадриятли муносабатга йўналганлик – субъектнинг мураккаб психологик ва ижтимоий феноменидир. Унда шахс хатти-харакатини бошқарувчи информатив, эмоционал ва продавий компонентлар биришган бўлади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. –Тошкент: Маънавият. 2008. –176 б.
2. Шодиев Р.Д., Хаитова Ю. Умумий қадриятлар ва ёшлар тарбияси таълим-тарбиянинг муаммоси сифатида. *ҚарДУ хабарлари.* –№ 4, 2015. – Б. 100-103.
3. R.Shodiyev, N.Oripova, U. Yoziyeva. Yoshlarni umumiy qadriyatlariga xos tarbiyasini shakllantirish texnologiyasi, O'quv-uslubiy qo'llanma. –Qarshi. 2016. –102 b.

РЕЗЮМЕ

Мақолада ёш авлодда қадриятли муносабатларга йўналтиришни шакллантирувчи ёндашув ва психологик-педагогик тамойиллар ҳақида фикр юритилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются психолого-педагогические принципы и подходы, формирующие ценностное ориентирование у молодого поколения.

SUMMARY

The article deals with the formation of the younger generation of value-oriented approaches and psycho-pedagogical principles.

Соатов Г., Имомов Э. Ешларни маънавий-ахлоқий тарбиялашда шарк мутафаккирлари асарларидан фойдаланиш.....	92
Тогаев Ш. Мафкуравий фаолият ва унинг самарадорлик мезонлари.....	97
Жўрақобилова Х. Масъулият рахбар фаолиятини баҳолашнинг муҳим мезони сифатида.....	102
Рахматова Д. Миллий хавфсизлик мазмуни ва асосий компонентлари.....	107

ФИЛОЛОГИЯ

Хамраева Ё.Н. Феъл тизимидаги гипонимия ҳолисаси.....	111
Валиев Т. Ўзбек тилида йўлсозлик терминларининг тузилишига кўра таснифи.....	115
Куванова Ш.О., Холматова К.М. "Юсуф билан Аҳмад" достони олмонча таржимасининг айрим масалалари хақида.....	122
Жўрақобилова Х. Француз тилида модаллик семантик категориясининг ифодаланиши.....	126

ПЕДАГОГИКА

Шолиев Р.Д., Оллоқулова Ф.У., Рахматуллаева З.А. Кадриятли муносабатлар ва уларни таълим-тарбия жараёнида шакллантиришдаги ендашув тамойиллари.....	132
---	-----

ЭКОЛОГИЯ. ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ

Диёрова М. Х. Состав и соотношение обменных катионов светлых сероземов Каршинской степи.....	136
Таумуратова Г.Н. Экологические особенности прогнозирования заболеваемости сахарным диабетом среди населения Приаралья.....	139
Убайдуллаев Ш.Р. Турли экин меъёрларида ангизда ўстирилган бахорги рапснинг ривожланиши, ўсиши ва кўк масса ҳосилдорлиги.....	144

ГЕОГРАФИЯ

Muqumova N.L., Abdullayev S.I. Geoekologiya geografiya fanlari tizimida.....	151
--	-----